

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение средняя общеобразовательная школа с. Торгалыгский
муниципального района «Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва»

«ПРИНЯТО»
на педагогическом Совете
Протокол № _____
«   »   2024г.

«СОГЛАСОВАНО»
зам. директора по УВР
_____ /Домбаа О.С.-Д./
«   »   2024г.

«УТВЕРЖДЕНО»
Директор
_____ /Санчы Э.Т./
приказ № _____ от «   »   2024г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
по литературному чтению на родном (тувинском) языке
для 4 класса.

Уровень общего образования:
начальное общее образование, 1-4 классы.
Срок реализации: 2024-2025 учебный год

Количество часов - 34

Автор-составитель
учитель начальных классов:
Сутежик Ч.С.

Торгалыг 2024

Пояснительная записка.

Федеральный базисный план отводит 34 часа для изучения образовательной программы в 4 классе из расчёта 1 часа (34 ч) в неделю.

В соответствии с этим реализуется образовательная программа в объеме 34 часа.

Кол сорулгазы болгаш айтырыглары:

Эге школага «Литературлуг номчулга» деп эртемни ооредиринин кол сорулгазы – торээн дылынга медреселдиг, шын база аянын номчуп билир кылдыр чанчыктырарда, тыва дылында бижиттинген ооредилге, эртем-нептеренгей база чечен чогаал созуглелдеринин утказын шингээдип, угаан бодаар чанчылдарын оттуруп сайзыратпышаан, бот-номчулга дуржулгазынга даянып, номчукчу болур бурун эргезин хевирлээр.

Ук сорулганы боттандылары-биле дараазында айтырыгларны шиитпирлээр:

- торээн дылынга чугаа ажыл-чорудулгазынын бугу хевирлерин (дыннаары, номчууру, чугаалаары, бижири) сайзыратпышаан, оске кижилер-биле харылзаа тудуп билир кылдыр чанчыктырар;
- тыва чечен состу эстетиктиг шингээдип алырынга белеткеп, торээн дылынга номчуттунар сонургалын оттуруп сайзырадыр;
- тыва чечен чогаалдын созуглелдери-биле ажылдап билир кылдыр чепсеглээр сорулгалыг эге практиктиг билиглерни бээр;
- чангыс ол-ла темага бижиттинген тыва болгаш оске-даа чоннарнын чогаалдарын деннеп, домей болгаш ылгалдыг чуулдерин тодарадып билир кылдыр чанчыктырар;
- уругларнын номчаан чогаалдарынга даянып, оларнын мозу-будужун хевирлеп тура, эки-багай, буянныг-бакдеп чуулдер дугайында билиглерин сайзырадыр, торээн чону база оске аймак кижилер чурттап турар чурту дээш чоргааралын оттуруп, Тыва болгаш Россиянын чоннарынын культура база чечен чогаалын хундулеп билир кылдыр кижизитпишаан, оореникчинин мозу-эстетиктиг дуржулгазын байыдар.

«Литературлуг номчулга» деп эртемнин ниити характеристиказы:

Эге школага «Литературлуг номчулга» деп эртем оореникчини чогаалга чангыс аай болгаш узуктелиишкин чок ооредиринин бир кезээ болур.

Эге класс оореникчилеринин ук эртемни ооренип тура, амыдыралчы дуржулгазы байлак эвес болганындан чечен чогаалды состун уран чуулу деп шингээдип алыры онзагай.

Баштайгы уе-чадада уругларнын чедиишкинниг ооренир болгаш сайзыраарынын кол байдалын чедип алыры - биле номчуттунар чанчылын хевирлээри чугула. Оон ужун номчулгага сундулуг уругну белеткээринин элээн каш угланышкыннары бар: тыва чечен

чогаалдын созуглелдерин номчуур чанчылдарын хевирлээр болгаш сайзырадыры; чечен чогаалдын эн бодуун билиглери- билеуругларны чепсеглээри; долгандыр турар хурээлел, мозу-шынар база эстетиктиг унелелдер дугайында билиин хевирлээри.

«Литературлуг номчулга» кичээлдеринин оске эртемнерге бодаарга, бир тускай чуулу – кичээл бурузунге чогаалдын жанр болгаш утказындан хамаарылга чок оореникчилернин дыл-домаа база ниити кижизидилгезинче кичээнгейни угландыраы: созуглел бурузун уругнун аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырындан ангыда, мозу-будуш талазы-биле шынарларын хевирлээр сорулгалыг ажыглаар.

Ук эртемни ооренип тура, эртемнер болгаш культуралар аразында харылзааны тургузар, ынчангаш орус база оске чоннарнын аас чогаалы, чечен чогаалы, хурээлел, уран чурулга, куш-ажыл кичээлдери-биле холбаары кордунуп турар.

Ооредилге планнаашкынында «Литературлуг номчулганын» туружу.

4-кү класстың «Литературлуг номчулга» эртеминге тургускан ажылчын программаны Россия Федерациязының «Россияның Школазы» деп өоредилге-методиктиг бөлүкке, Тыва Республиканың ниити өоредилгезинин эге школага 1- 4 класстарга тыва дыл болгаш номчулга талазы-биле күрүне стандарттарынга дүүштүр, 2011 чылдың Э. Д. Ондарның 2- 4 класстарга номчулга программасынга болгаш 2020 чылда үндүргени 4-кү класстарның Л.С.Кара-оолдун «Литературлуг номчулга» номунга даянып тургускан. Бо ажылчын программа эге школаның Федералдыг күрүне стандарттарының сорулгаларын чедип алырынче утланган.

Номчулгага чылда 34 шак көрдүнүп турар, неделяда 1 шакка санаттынган. Класстан дашкаар номчулганы 1 улдуңда-ла 1 шак кылдыр киирген.

«Литературлуг номчулга» деп эртемнин материал-техниктиг хандырылгазы:

1. ТР-нын ооредилге болгаш эртем яамызы. Национал школа хогжудезинин институту. Чижек ооредилге программасы Кызыл, 2011ч.
2. Дарбаа Ю.Н. Тыва дугайында 99 айтырыгларга харыылар. Абакан «Журналист», 2010г.
3. Л.С. Кара-оол «Литературлуг номчулга» 4 класс ТНУЧ Кызыл, 2020ч.
4. Н.С. Конгар Класстан дашкаар номчулга ному 4 класс ТНУЧ Кызыл – 2005

Бот-тускайлан, предметтиг, метапредметтиг хевирлеттинеринин туннелдери (УУД).

Мозу-шынарында, аажы-чанында бот-тускайлан хевирлеттинген турар билиглери:

- Торээн дылвыыс харылзажырынын база мээ–медереливистин шынарын коргузеринин кол чепсээ;
- Торээн дыл национал культуравыстын кол болуушкуну;
- Сагыш-сеткилди, бодалдарны илередиринге дылдын бай-байлаан, уран-чечен аргаларын чоптуг ажыглап билири.;
- Торээн дылын улаштыр оорениринге сонургалын оттурары;

- Аас болгаш бижимел чугаага дылдын уран-чечен аргаларын чедимчелиг ажыглап билири.
  - Торээн дылын сайзырадырынга. Ону кадагалап арттырарынга оореникчинин бот киржилгези;
  - Аас чугаага дылдын уран-чечен аргаларын эстетиктиг талазынче угландыраы.
  - 4-ку класстын оореникчилеринин бот-тускайлан хевирлеттинген турар уjurлуг мозу -шынары:
    - долгандыр турар бойдуска хумагалыг, камныг, ынак болуру;
    - езу-чурумга чагырткан, уjur-дурумну сагып билир кижизиг мозу – шынарлыг бооп хевирлеттинген турар;
  - 4-ку класстын оореникчилеринин билиинин предметтиг хевирлеттинген турары:
    - Ыткыр, сымыранып, иштинде созуглелди бодунун билип алыр шаа-биле дурген номчууру.
    - Созуглелдин хевирлерин литературлуг негелделерге дууштур (шын адалга, бижик демдектерин, логиктиг ударениени сагып) номчууру.
    - Созуглелдин адынга болгаш бердинген чуруктарынга даянып, оон утказын баш удур даап бодаары.
    - Номчаан чуулунун кол состеринге даянып , утказын бодунун созу-биле дамчыдып билири.
    - Болуушкуннарнын болуп турар аайы-биле дес-дараалашкаан сагып чугаалаары.
    - Созуглелди кезектерге утказынын аайы-биле чарып, башкынын дузазы-биле бодуун болгаш нарын план тургузуп, кезек бурузунге база будун созуглелге хамаарышкан айтырыгларны тургузуп билири.
    - Номчаан чуулун долuzu-биле, кысказы-биле, шилилгелиг, диалогтарны медээ домактары-биле солуп, чувелернин оvур-хевирин деннеп, чугаалап билири.
    - Номчуур номунун титулдуг арынын, аннотациязын, эге база туннел созунге даяныры.
    - Хереглээн номун алфавиттиг каталогтан тып, библиотекада бар номнарны ажыглап ооренири.
    - Справочниктер, энциклопедиялар, уругларга хамаарышкан журналдарны ажыглап билири база кыска аннотацияларны сумелээн номнарга тургузары.
    - Номчаан материалында кол маадырларнын мозу-шынарларын кижинин алдынар уjurлуг дурумнери-биле деннээри.
      - 4-ку класстын оореникчилеринин предметтиг хевирлеттинген турар уjurлуг билиглери:
        - Номчаан чуулунге хамаарыштыр бодунун бодалдарын илередип билири, ону аас болгаш бижимел-биле дамчыдып билири.
        - Созуглелдин эстетиктиг болгаш мозу-шынарга хамаарыштыр унелиг талаларын бодунун билип турар аайы-биле илередип билири.
- Чугаа чорудулгазы болгаш медээлер-биле ажыл (метапредметтиг)**
- 4-ку класстын оореникчилеринин чугаа чорудулгазынын болгаш медээлер-биле ажылдаарынын (метапредметтиг) хевирлеттинген турары:

- утка болгаш дыл-домаанын талазы-биле чедингир созуглелди ун доктаашкыны, интонация болгаш номчулганын дургенин барымдаалап шын, медреселдиг, аянныг номчууру;
  - таныш эвес созуглелди номчуурунун дургени 1 минутада 75-80 хире сос;
  - чогаалдын адынга болгаш анаа хамаарыштыр чураан чуруктарга даянып алгаш, чогаалдын кол утказын тодарадып билири;
  - чогаалдын темазынга, кол утказынга, идеязынга хамаарышкан монологтарны (узундулерни, абзацтарны) дынналдыр номчууру, доктаадып алыры;
- а) Хун буруде кылыр ажылдар (регулятивтиг).

Оореникчилерге хевирлеттинген турары:

- ооренип турар эртемнин тема, болук аайы-биле кол сорулгаларын, утказын угаап билири;
- башкынын удуртулгазы-биле бердинген даалгаларны кууседип ооренири;
- бот хыналданы, удур-дедир хыналданы болгаш бодунун, эштериниё ажылын унелеп билиринге ооренири;
- бодунун кылыр ужурлуг ажылын планнап билири; салып алган сорулгаларын езугаар ажылын кылып билири;

Оореникчилерге хевирлеттинери:

- башкы-биле демниг ажылдажышкын уезинде чечен чогаалды ооренип шингээдип алырда чаа-чаа сорулгаларны салып билири;
- кылып турар ажылдарын ажыл уезинде болгаш ажыл соонда шын азы шын эвес кылып турарын боду сайгарып, шинчилеп билири;
- номчулга талазы-биле бодунун ажылын планнап билири.

- б) 4-ку класстын оореникчилеринин эртемге сонургалын ханылыдыры-биле чоруттунган ажылдарнын туннелинде (познавательный)

Оореникчилерге хевирлеттинген турары:

- ооредилге даалгаларын кууседип турар уеде херек ужурлуг медээлерни немелде номнар, статьялар болгаш энциклопедиялардан тып билири;
- бодунун назы-харынга дууштур янзы-буру словарьларга, справочниктерга даянып билири;
- дылдын негелдерин кууседирде янзы-буру схемаларны, модельдерни, символ- демдектерни ажыглап билири ;
- белен таблицаларны, схемаларны, созуглелдерни немээри;

Оореникчилерге хевирлеттинери:

- Библиотека болгаш Интернет дузазы-биле херек билиглерни тып, ажыглап билири;
- аас болгаш бижимел чугааны шын болгаш медреселдиг-биле тургузуп билири;
- болуушкуннарны логиктиг (бодамчалыг) сайгарылгага даянып дамчыдып билири;
- алган медээлерни сайгарып, критикалап билири;

В) 4-ку класстын оореникчилеринин бот-боттарынын аразында харылзажырынга хамаарыштыр хевирлеттинген турар билиглери (коммуникативтиг):

- аас чугаага диологту ажыглап билири;
- ангы-ангы бодалдарны ооренип, сайгарып билири болгаш чангыс аай туннелге келиринге ооредири;
- бот туружун болгаш бодалын быжыглап чанчыгары;
- билдинмес чуулеринге айтырыгларны салып билири;
- коммуникативтиг сорулгаларны шиитпирлээринге дылдын аргаларын чедимчелиг ажыглаары;
- болукке ажылдап ооренири; бодунун бодалындан ангыда эжинин узел-бодалын база дыннап, унелеп билири;
- туннел ундурерде бодунун бодалын тайылбырлап билири болгаш эш-ооруннун узел-бодалы- биле денештирип билири;

Оореникчилернин харылзажырынга хамаарыштыр билиглеринин хевирлеттинери:

- коммуникативтиг сорулгаларны дыннакчыга тода, дорт, дес-дараалашкаа-биле медээни, билигни чедирери;
- удур-дедир хыналда уезинде бот-боттарынга дузаны уезинде чедирип билири болгаш коммуникативтиг сорулгаларны шиитпирлээринге дылдын аргаларын чедимчелиг ажыглаары;
- болук-биле ажыл уезинде чогуур айтырыгларны салып билири.

«Номчулга болгаш чугаа сайзырадылгазы» деп болук

Планнатынган туннел:

- ангы-ангы созуглелдерни ыыткыр дынзыг аянныг номчулга, иштинде номчулга болгаш дыннап турар уеде уткаларын шын медреселдиг билип алыры; оларнын онзагай шынарларын (уран-чечен, эртем-популярлыг, тайылбырнын), созуглелдернин кол уткаларын болгаш кол маадырларын; утка аайы-биле айтырыгларга харыылап билири; болуушкуннарнын чурумун тодарадып билири; номчаан азы дыннаан ооредиглиг, эртем- популярлыг болгаш уран-чечен созуглелдерге айтырыгларны салып билири.

«Литературлуг номчулга» деп эртемни ооредиринин унелиг кол угланыышкыннары

«Литературлуг номчулга» деп эртемни эге школанын 2-4 класстарынга ооредирин барымдаалаан 2 кол угланыышкын бар:

1. чугаа болгаш номчулга ажыл-чорудулгазынын хевирлери;
2. уругларнын номчукчу ажыл-чорудулгазы.

Чугаа болгаш номчулга ажыл-чорудулгазынын хевирлери

Чугаа болгаш номчулга ажыл-чорудулгазынын хевирлери деп кезээнде тыва дыл болгаш торээн чугаа кичээлдеринге ажыглаттынып турар хевирлернин ооредилгеге кол ужур-утказын илереткен:

Дыннаары (аудирование) Чечен чогаалдын янзы-буру жанрларын дыннап тургаш, шингээдири. Дыннаан чогаалынын кол утказын билири, кол болуушкуннарны айтып билири, болуушкуннун сайзырап келгенин дес-дараалаштырары; чогаалдын кол утказы; дыннаан чогаалында логиктиг харылзааларны тургузары. Дыннаан чогаалынга хамаарыштыр сеткил-сагыш хайныышкынныг бодалды илередири.

Номчууру. Хемчээли болгаш жанрынын аайы-биле таарымчалыг чогаалдарны медреселдиг номчууру. Номчулганын сорулгазын угаап билири. Номчуурунун аргазы: будун состеп номчуур. Шын номчууру: чогаал номчулгазынын негелделерин сагывышаан, танывазы созуглелди чазыг чок номчууру. Номчуурунун дургени: созуглелдин утказын медреселдиг, илдик чок номчуур темпини уругга тургузары. Номчуурунун дургенин чоорту улгаттырары. Сорулгазын барымдаалап, номчуурунун хевирин шилири: ыткыр азы иштинде номчууру. Аянынг номчулга: созуглелдин утказынга дууштур орфоэпиянын база интонациянын негелделерин сагып, аянынг номчууру. Эге школага аянынг номчулгага алган билиглери кол ниити болгаш ортумак долу школаларга чечен чогаалды шингээдип алырынга улуг ужур-дузалыг.

«Чугаалаары» болгаш «Бижири» деп кезектер аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга дузалаар.

Чугаалаары (аас чугаанын культуразы). Монолог – аас-биле чугаа илередиринин хевирин. Чугаанын хевирлери: тоожуушкун, тодарадып чугаалаары, угаап бодаары. Монологка чугаанын уран-чечен аргаларын ажыглаары (синоним, антоним, деннелге, эпитет). Улуг эвес монолог чугааны тургузары: чогаал дугайында бодунун бодалы; план аайы-биле созуглелди аас-биле чугаалаары; угаап бодаан болгаштодараткан элементилерни ажыглап, тоожаан аянынг аас-биле чогаадыг тургузары. Орус болгаш торээн чогаалында маадырларны деннээри (портрети, ажил-херектери).

Шулук чогаалынын уран номчулгазы (шээжи-биле номчулга).

Диалог чугаа, оон онзагайлары. Чугаалажып турар кижинин дыннап база унелеп билири. Оске бодалды узе кирбейн дыннааш, бузуренчиг болгаш барымдаалыг харыыны бээри. Оске культуранын толээлекчизи-биле чугаалажып тургаш, чугаа этикединин домей болгаш ылгалдыг чуулдерин сагып, чугаалажып билири. Чогаалды сайгарып турда, диалогка киржири. Дыннаан (номчаан) чуулунге бодунун хамаарылгазын илередири: бодалын созуглелди ажыглап тургаш, бадыткаары. Айтырыг салып билири, номчаан чуулунун утказынга хамаарыштыр айтырыгларга харыылап билири. Созуглелди кезектерге чарып, план тургузары. Созуглелди эдerti чугаалаары: кыска, долу, шилилгелиг.

Бижири (бижимел чугаанын культуразы). Бижимел чугаанын негелделери. Бижимел чугаанын утказынын айыткан темазынга дуушкээ. Чогаалга хамаарыштыр берген айтырыглар аайы-биле кыска бижимел чугаа тургузары. Чоорту эдertiглер, кыска чогаадыглар бижири.

Ооредилге болгаш эртем-нептеренгей созуглелдер-биле ажил. Оон дугайында ниити билиг. Торээн дылынга ооредилге болгаш эртем-нептеренгей созуглелдерни шингээдип алыры. Созуглелдернин кол утказын, дылынын уран-чечен аргаларын илередири. Созуглелди

уран-чечен кезектерге чарып, кезек бурузунун темазын тодараткаш, ат бээри. Созуглелде кол состерни ангылаары, созуглелди катап тургузар ажилдын планын тургузары. Тыва дылдын состери, сос каттыжыышкыннары болгаш домактарын орус дылче очулдуруп билири.

Чечен чогаалдын созуглелдери-биле ажил. Чечен чогаалдын созуглелин оске хевирлеринден ылгап билири. Созуглелдин адынын утказы-биле дугжуп турарын тодарадып билири. Аянныг номчурунун бугу аргаларын ажыглап, чеченчогаалдын созуглелинин утказын эдerti чугаалаары. Жанрын, кол утказын, сюжедин, композициязынын элементилерин тодарадыры. Созуглелди уткалыг кезектерге чарып, темазын тодараткаш, кол состери болгаш уран овор-хевирлерин тодарадыры. Маадырларнын характеристиказын кылган ажил-херектеринге, оске маадырларнын чугаазы азы авторнун характеристиказынга даянып, тургузуп билири, оларнын мозу-будуш талазы-биле шынарларын тодарадып билири. Маадырларнын кылган херектерин чылдагааннарын унелеп билири болгаш бодунун хамаарылгазын илередири. Персонажтын характеристиказын тургузарда, портрет, интерьернин ужур-утказы. Маадырларнын ажил-херектерин чугаалап турар чуулдери-биле деннээри. Персонажтын чугаазы база авторнун созу. Созуглелде уран-чечен аргаларны тодарадып билири, оларнын кандыг сорулгалыг ажыглаттынганын тодарадыры. Бойдус чурумалы, оон чечен чугаанын созуглелинге ужур-утказы. Домей темалыг торээн чогаалынын созуглелин орус чогаалдын созуглели-биле деннеп, оларнын домей база ылгалдыг чуулдерин, дылынын уран аргаларын деннээри. Созуглелге таарыштыр чураан чуруктарга чугаа тургузары.

Чечен чогаалдын билиглери. Чечен чогаалдын улегерлерин номчуп, сайгарып турда, таваржы берген литературлуг билиглери оореникчилерге тайылбырлаары.

Проза болгаш шулук чогаалы, оларны ылгап билири. башкынын удуртулгазы-биле созуглелден дараазында литературлуг билиглери тып билири: уран овор-хевир, жанр. Сюжет, тема, композиция, кол утказы, кол бодалы, персонаж. портрет, бойдус чурумалы, интерьер, синоним. антоним, эпитет, деннелге, гипербола, диригжидилге, ритм, рифма. Очулга.

Оореникчилернин ажил-чорудулгазынын хевирлери. Аянныг номчулга. Роль аайы-биле номчулга. Узундуну ойнап коргузери. Номчаан чогаалынга даянып, бодунун созуглелин тургузары. Сос-биле чурулга. Эдertiг. Кыска чогаадыг. Тыва дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче очулдуары. Тыва-орус чоннарнын аас чогаалында домей тывызыктар, улегер домактар, чечен состернин чижектерин тывары. Бодунун тоолдары, улегер домактарын чогаадып тургузары. Тыва-орус чогаалдарны деннеп, оларда домей болгаш ылгалдыг чуулдери тодарадыры.

Библиографтыг культура. Сумелээн данзыдан херек номун шилип билири. Номнун авторун, каасталгазын кылган чурукчунун айтып, допчуну база номнун утказынын дугайында кыска тайылбырын (аннотация) тып билири. Номда чуруктарны чогаалдын тодаргай эпизоду-биле холбап билир

«Торээн чугаа» деп эртемге сайгарар созуглелдернин кол темалары. «Торээн чугаа» номун тургузуп тургаш, темаларны берип кааны зуугаар ооредири албан эвес, авторлар боттарынын сумелерин кирип, оскертип болур.

Тыва улустун аас чогаалы. Орус база оске чоннарнын аас чогаалы. Тоолдар. Тоолчургу болгаш тоолчургу тогу чугаалар. Тывызыктар, дурген-чугаалар, узун тыныш, когудуглер, улегер домактар, улустун ырлары, оюн удээн чугаалар дээш о.о. Авторлуг тоолдар.

Темалыг болуктер: Тыва дылым. Ооренип оорен. Чылдын уелери. Кижиге-бойдустун толу. Бистин бичии оннуктеривис. Тоогу билбес – тоорээр, торел билбес – турээр. Кайгамчыктыг чашкы уем. Ажылга ынактын алдары бедик. Тыва-кайгамчыктыг оран. Тыва чоннун чаагай чанчылдары болгаш ужурлары. Байырланчыг байырлалдар.

Уругларнын номчукчу ажыл – чорудулгазы.

«Уругларнын номчукчу ажыл-чорудулгазы» деп кезээнге оореникчилернин номчуур чогаалдарынын шилилге принциптерин боттандырат. Оларнын иштинде кол принцип – сонуургал, дыл, тема база кодурген айтырыгларынын аайы-биле билдингир болуру. Эге школанын оореникчилеринин номчуур ужурлуг чогаалдарын тодарадып тура, жанр аайы-биле чуул-буру болгаш кижизидикчи ужур-уткалыг болурун сагаан. Тыва болгаш орус уруглар чогаалынын алдын фондузун тургузуп турар чогаалдарны кириген.

Оореникчилернин билиглеринге, мергежилдеринге болгаш чанчылдарынга кол негелделер:

Эге ниити ооредилге черинин доозукчузу «Литературлуг номчулга» деп эртемни ооренген туннелинде:

. бодунун моон сонгаар сайзыраарынга база оске эртемнерни чедишкенин шингээди алырынга номчулганын ужур-дузанын медресе билген турар болгаш узуктел чок номчулга долгандыр турар хурээлелди, делегейни база бодун билип алырынга чугула арга деп чуулду шингээди алган турар ужурлуг;

. чечен чогаалды буруну - биле унелеп хулээвишаан, номчаан чуулунге хамаарыштыр сеткил-сагыш хайныышкынныг харыыны берип, бодунун бодалын илередип, чугаалажып турар кижизинин бодалын хундулеп билир кылдыр ооренген турар;

Россиянын оске чоннарынын культура-тоогулуг байлаа база кижиге торелгетеннинулегерлери-биле, ол ышкаш тыва, орус классиктиг уруглар чогаалчыларынын чогаалдары-биле таныжар аргалыг болур. Чогаалдарнын дузаны-биле «эки», «багай», «чоптуг чорук», «шынчы чорук», «харыысалга», «алыс кузел», «човаачал», «дузааргак», «кээргээчел» деп этиктиг билиглерни угаап, сагыш-сеткил база мозу-будуш талазы-биле унелелдери хевирлеттинген турар ужурлуг;

. амыдыралынга торел. ог-буле, кожа-хелбээ база эп-найыралдыг харылзааларнын чугулазын билип эгелээр болгаш «найырал», «бот-боттарын билчири», «бот-боттарынга дузалажыры», «хундулел», «ынакшыл», «торелзирек» болурунун дугайында билиглерни угаап бодаар аргалыг болур. Ол ышкаш бодунун уе чергези база улуг кижилер-биле харылзаа тударынын негелделери болгаш аргалары-билетаныжып, бодунун болгаш чогаалдын маадырларынын ажыл-херектерин деннеп коор билиглери хевирлеттинер;

. Чечен чогаалды уран чуулдун онзагай хевири деп шингээди, ону уран чуулдун оске хевирлери-биле деннеп ооренип алган турар;

. ооредилге база эртем-нептеренгей литература - биле ажилдаар эге билиглерни алыр болгаш практиктиг ажылынга херек медээни тып болгаш ажыглап билир кылдыр ооренип алган турар.

Чугаанын хевирлери болгаш номчукчу ажил чорудулгазынга хамаарыштыр негелделер:

Эге школанын доозукчузунун ооренип алыр чуулдери:

. номчулганын сорулгаларын билген турар;

. созуглелдин янзы-буру хевирлеринин утказын меделдиг хулээп алыры, оларнын тускай хевирлерин тодарадыры, чогаалдын кол бодалы болгаш маадырларын тодарадыры, чогаалдын утказынын аайы-биле айтырыгларга харыылаары, болуушкуннарнын дес-дараалаашкаан тодарадыры, дыннаан азы номчаан ооредилге, эртем-нептеренгей база чечен чогаал созуглелинге айтырыгларны салыры;

. чогаалдын созуглелинге азы берген темага даянып, бодунун бодалын улуг эвес хемчээлдиг монолог чугаа хевирлиг тургузары;

. чугаа этикединин дурумнерин сагып, янзы-буру ооредилге болгаш амыдыралдын байдалдарынга диалог чорудары, номчаан азы дыннаан чогаалын сайгарып турда, диалог чугаага киржири;

. сос-биле ажилдаары;

. номчаан чуулунун утказын билип турар кылдыр темпилиг номчуур;

. хемчээли назы-хар, клазынга дугжуп турар чогаалдарны меделдиг болгаш аянынг номчуур;

. номчаан чогаалынын мозу-шынар талазы-биле утказын тодарадып, маадырларнын аажы-чанынын алыс ужурун сайгарып, боду туннелдерни кылыр, маадырларнын ажил-херектерин мозу-шынарнын унелелдери-биле дензигуурлээр;

. янзы-буру хевирнин созуглелдерин сайгарары-биле бодун аргаларны ажыглаар: чогаалдын кол бодалын тодарадыр болгаш чылдагаан харылзааларын тодарадыр; созуглелди кезектерге чарып, ат бээр; бодун план тургузар; авторнун маадырга, болуп турар болуушкуннарга хамаарылгазын тодарадыры-биле ажыглаан уран аргаларын тывар;

. эртем-нептеренгей, ооредиглиг база чечен чогаал созуглелинин онзагайын барымдаалап, номчаан азы дыннаан чуулунун утказын дамчыдар; созуглелдин утказын катаптап чугаалаары;

. номчаан чуулун демниг сайгарар, созуглелге азы бодунун дуржулгазынга даянып, бодалын бадыткаар;

. чогаалдын адын азы допчузун коргеш, номнун дугайында билип алыры, берген темага библиотекадан херек номну дууштур шилип тывар;

. берген улегерге даянып, чечен чогаалдын кыска аннотациязын тургузар;

. алфавиттиг каталогту база назы-харынга дуушкен словарьлар болгаш тайылбыр литератураны боду ажыглаа.

Чогаадыкчы ажил-чорудулга

Эге школанын доозукчuzu дараазында чуулдерге ооренип алыр:

.чечен чогаалды рольдар аайы-биле номчуур;
созуглел-биле ажылдаарынын янзы-буру аргаларын ажыглаар;
чечен чогаалга, чурукчуларнын ажылдарынын репродукцияларынга, чогаалга чураан чуруктарга азы хууда дуржулгазынга даянып, бодунун созуглелин тургузар.

Эге школанын доозукчузу дараазында чуулдерге ооренип алыр аргаларлыг болур:

- созуглелдин утказын чогаадыкчы езу-биле дамчыдып чугаалаар (маадырнын азы авторнун адындан);
- кандыг-бир чогаалга чуруктар чуруур, диафильмнер кылыр;
- чогаалга инсценировка, сценарий азы проект тургузар болуктерге ажылдаар;
- эдертиг бижииринин аргаларын шингээдип алыр.

«Литературлуг номчулга» эртемнинин бот-тускайлан болгаш оске эртемнер-биле холбап оореткенинин туннелдери:

Эге школанын доозукчузу дараазында чуулдерге ооренип алыр аргаларлыг болур:

- . чечен чогаалды уран чуулдун хевири деп шингээдип алыр;
- . чечен чогаал созуглелинин эстетиктиг болгаш мозу-шынарлыг унелелдерин угаап сайгарбышаан, бодунун бодунун бодалын чугаалап билир;
- . номчулганын сорулгазын барымдаалап, оон хевирин бодамчалыг шилип алыр;
- . чогаалдын маадырынга болгаш ажыл-херектеринге хамаарыштыр бодунун хамаарылгазын илеретпишаан, авторнун туружун тодарадыр;
- . бодунун бодалын созуглелге даянып, бадыткап болгаш шынзыдып ;
- .бижимел чугаанын хевирлерин практикага ажыглап билир (тоожуушкун – улегерге даянып, созуглелди тургузары; угаап бодаары – айтырыгга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырга характеристика бээри);
- .номчаан номунга унелел бижиир;
- .темалыг каталог-биле ажылдаар;
- .уругларга ундурген солун-сеткуул-биле ажылдаар.

Чечен чогаал билиглери

Эге школанын доозукчузу дараазында чуулдерге ооренип алыр:

- .ийи-уш чугула демдектерин онзалап корбушаан, янзы-буру созуглелдернин бодунун сайгарылгазын деннеп тургаш, кылып ооренир;
- .калбак чогаалдын созуглелин шулук чогаалынын созуглелинден ылгап билир;
- .аас чогаалынын жанрларынын онзагайларын танып билир.

Эге школанын доозукчугу дараазында чуулдерге ооренип алыр аргаларлыг болур:
 .чогаал дугайында билиглерни база уран аргаларны ажыглап тургаш, янзы-буру созуглелдернин бодуун сайгарылгазын кылып ооренир;
 .чечен чогаалдын автору болгаш маадырынын туружун тодарадып билир;
 .кандыг-бир авторлуг созуглелдин улегеринге даянып, шулук азы калбак чогаалдын бир хевирин шенеп бижиир.

Чыл дургузунда өөредир темаларның бөлуктер аайы-биле хуваалдазы:

Болуктун дугаары	Болуктун темалары	Шагы	Лабораторлуг болгаш практиктиг ажылдар	Хыналда ажылдар шагы	Болуктун кол утказы	Планаттынган туннелдери
1	Тыва дылын, тыва чонун, тыва черин- ожууннун уш ыдык дажы	1			Торээн дылы, чону, чуртунга ынак, хумагалыг болурунга кижизиткен чогаалдар	
2	Чылдын уелери. Тодуг-догаа алдын кузум.	3				
3	Улустун аас чогаалынын биче хевирлери	4			Улустун аас чогаалынын биче жанрлары, Оюн үдээн чугаалар. Амыдыралга төлептиг кижини бооп хевирлеттинеринге, ажыл-агыйга чаңчыгып өөрениринге оюннарның ужур-дузазын, салдарлыын билиндирип, оюннарда езулалдарны болгаш сагыыр ужурларны шингээттирер Узун тыныш -биле таныжары.	

					Улустуң аас чогаалыңга уругларның сонургалын сайзырадыры. Оюн үдээн чугаалар, узун тыныш доктаадыры. Бот номчулгазын сайзырадыры	
4	Ооренип оорен	2			Ооредилгеге сундулуг болуруңга ооредип турар чогаалдар	
5	Эки кылган ажыл - элечитпес алдар.	5				
6	Бистин бичии оннуктеривис	3				
7	Бойдустуң чажыттары.(3ш)	4				
8	Чылдың велери. Аккыр харлыг кыжым.	4				
9	Багын чугаалаарга бачыды арлыр	3				
10	Бойдуска хумагалыг болуулу!	2				
11	Эштигде хоглуг, эптигде куштуг	2				
12	Авторлуг тоолдар	2				
13	Эрнин эреси	1				

14	Чылдын уелери. Хоглуг чазым	2				
15	Улус аразындан ие караа чымчак	4				
16	Улустун аас чогаалы. Тоолдар	1				
17	Хоктуг ужуралдар, солун болуушкуннар	1				
18	Тоогу болгаш тоолчургу чугаалар	1				
19	Ойнаксанчыг оюннарым	1				
20	Кижиге болуру чажындан	1				

Литературлуг номчулганын календарь-тематиктиг планы.

№ п\п	Кичээлдин темазы	Шагы	Планнат тын.хуну	Херек кырында эрттирген хуну
	<i>Тыва дылын, тыва чонун, тыва черин- ожууннун уш ыдык дажы: 2 ш</i>			
1	Камнаалынар. Ч.Кара-Куске. Торээн Тывам кижилери. В.Саарымбуу. .ч. Куулар Эртинелиг бурун Тывам.	1		
2	Класстан дашкаар номчулга. Тыва дугайында чугаалар.	1		
	<i>Чылдын уелери. Толдуг – догаа алдын кузум. 1 ш</i>			
3	Чанган куштар. С.Сурун-оол. Баштайгы сегиржип алыышкын. Х.Ойдан-оол.	1		
	<i>Улустун аас чогаалынын хевирлери-2 ш</i>			
4	Тывызыктар. Улегер домактар Дурген чугаа.	1		
5	Оюн удээн чугаалар. Шимченгир оюн удээн чугаалар. Чоннун ырылары	1		
	<i>Ооренип оорен. 2 ш</i>			
6	Камналга. О.Сувакпит.	1		
7	Ундур имнедипкен. Э.Кечил-оол.	1		
	<i>Эки кылган ажыл –элеп читпес алдар - 2 ш</i>			
8	Дуза када бергеним. С.Сарыг-оол	1		
9	Маргылдаа. К-Э.Кудажы.	1		
	<i>Бистин бичии оннуктеривис- 2 ш</i>			
10	Эгерек биле эзирик. Х.Ойдан-оол. Бистин анчывыс. С.Тока	1		
11	Кушкаштар. Л.Чадамба	1		
	<i>Бойдустун чажыттары- 2 ш</i>			
12	Саржаг дажыглаан С.сарыг-оол	1		
13	Хортукке турлагжыыр. М.Эргеп. Анай. М.Эргеп	1		
	<i>Чылдын уелери. Аккыр харлыг кыжым- 2 ш</i>			
14	Кыжын Л.Чадамба. Баштайгы хар. Х.Ойдан-оол			

15	Олегтин оннуктери. Х.Ойдан-оол	1		
Багын чугаалаарга – бачыды арлыр. 3 ш				
16	Корунчук биле Сарбашкын. И.Крылов. С.Сурун-оол. Орге биле Куске.			
17	Кеземче.Э. Кечил-оол. Соокчугеш. Л.Толстой.	1		
18	Класстан дашкаар номчулга. Эп-найырал дугайында чогаалдар	1		
Бойдуска хумагалыг болуулу- 3 ш				
19	Чурек иштинде ок. К-Э.Кудажы	1		
20	Эжеш куштар хоюспанар. С.Комбу	1		
21	Класстан дашкаар номчулга Кижиг бойдустун толугу. С.Сарыг-оол.Хун. Ч.Ондар.			
Эштигде хоглуг, эптигде куштуг- 2ш				
22	Оннуктер. Е.Танова.	1		
23	Черликпен. С.Тока	1		
Авторлуг тоолдар- 2 ш				
24	Алдын-Кушкаш. Ш.Суван.	1		
25	Класстан дашкаар номчулга. Тыва тоолдар. Улуургак, билииргек дагаажык.	1		
Эрнин эреси-1 ш				
26	Кызыгааржыга. С.Сурун-оол.Эр кижинин чангыс состуу. А.Арапчор	1		
Чылдын уелери. Хоглуг чазым-1 ш				
27	Изиг тулук уе.М.Пришвин. Ыглапкан хар. Е.танова	1		
Улус аразындан ие караа чымчак-1 ш				
28	Ава дугайында сос. Е Танова. Кырган-авам келди-ле! Е.Танова	1		
Улустун аас чогаалы. Тоолдар-2 ш				
29	Уш чуул эртемниг оол. (Тыва улустун тоолу)	1		
30	Сыынак.(Тыва улустун тоолу).	1		
Хоктуг ужуралдар, солун болуушкуннар- 1ш				

31	Шортан мунган эзир. С.Пюрбю Борттуг дилги. С.Бюрбю	1		
	<i>Тоогу болгаи тоолчургу чугаалар-1ш</i>			
32	Ийи кыс. Часкы (Тоолчургу чугаалар)	1		
	Ойнаксанчыг оюннарым-1ш			
33	Хуулгаазын кажыктарым	1		
	<i>Кижси болуру чажындан- 1ш</i>			
34	Адазынын айбызынга Б. Ховенмей	1		

